

Colegiul Noua Europă

*SĂRĂCIE ȘI ASISTENȚĂ SOCIALĂ
ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC
(SEC. XVIII-XX)*

Masă rotundă (iunie 1998)

Cuvânt înainte de Paul H. Stahl

Coordonator:
Ligia Livada-Cadeschi

Redactor: Irina Vainovski-Mihai

SERIA DE PUBLICAȚII RELINK

Sărăcie și asistență socială în spațiul românesc
(sec. XVIII-XX)

Copyright © 2002 – Colegiul Noua Europă

ISBN 973-85697-1-0

Săracii din Țările Române la începuturile timpurilor moderne

LIGIA LIVADĂ-CADESCHI

Intervenția noastră își propune o scurtă prezentare din perspectivă istorică a unor aspecte legate de prezența săracilor în lumea românească și de modalitățile în care societatea a înțeles să se raporteze la această prezență. Din punct de vedere cronologic, ne vom axa în principal pe prezentarea unor fapte de secol XVIII și început de secol XIX (până la promulgarea Regulamentelor Organice), punctând, mai cu seamă în cazul aspectelor juridic-instituționale, și principalele momente ale evoluției acestora de la Regulamentele Organice (1831 – 1832), până la 1920 (crearea Ministerului Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale) – 1930 (Legea de organizare sanitară – dr. Ion Cantacuzino). În ceea ce privește termenul „asistență”, pentru perioada de timp la care noi ne-am oprit, el acoperă totalitatea gesturilor caritabile și a inițiativelor instituționale sau legislative care se orientau spre ajutorarea celor săraci, neavând evident sensul de ansamblu coerent de legi, instituții și acțiuni pe care i-l acordăm astăzi.

Înainte de a ne referi la subiectul propriu-zis al studiului nostru, vom încerca să justificăm decupajul cronologic căruia acesta i se supune. Dincolo de universalitatea, în timp și spațiu, a sentimentelor și gesturilor de compasiune și miluire a unui sărac, secolul al XVIII-lea românesc vede apărând primele inițiative relativ coerente de organizare instituțională a asistării

sărăciei. Înființarea primelor așezăminte de asistență (spitalele pentru săraci bolnavi, Cutia Milelor, Orfanotrofia) este contemporană cu primele tentative de interzicere ale cerșetoriei și vagabondajului, în numele principiului modern al obligativității muncii pentru orice persoană validă din sânul unei comunități. Momentul apariției acestora nu ni se pare întâmplător și vom încerca să-l explicăm.

Pe parcursul secolului al XVIII-lea și la începutul celui următor, lumea românească pare asediată din toate părțile. Cataclismelor naturale, a căror neagră spectaculozitate îi frapază neconținut pe contemporani, li se adaugă dezordini politice și economice (rezultate în primul rând din statutul politic al Țărilor Române) cu grave consecințe asupra vieții cotidiene. Secolul al XVIII-lea este un timp traumatizant prin acumularea unei înfinități, aproape, de conjuncturi defavorabile care, dacă nu produc încă schimbări de structură fundamentale și vizibile, sunt responsabile, în schimb, pentru o incontestabilă alterare a evoluției tuturor palierelelor vieții sociale.

„Timpul natural a fost, fără nici o îndoială, marele contratimp al civilizației tradiționale românești, un fel de *memento mori* al sensibilității colective.”¹

Recolte proaste, urmate de lipsuri alimentare sau de foamete gravă, epidemii (de regulă de ciumă), prezența armatelor străine și rigorile impuse de ocupațiile militare sau de transformarea teritoriilor Principatelor în teatru de operațiuni militare se suprapun, se determină și își împletesc consecințele, creînd lanțuri de conjuncturi nefavorabile susceptibile să producă fenomene de sărăcire masivă sau să arunce pe drumuri mii de oameni în căutare de hrană sau doar de adăpost. Dacă între 1600-1700, documentele înregistrează 16 intervale de timp nefavorabile, cuprinse între unul (cel mai frecvent) și șase ani

(un singur exemplu, 1658-1664) și care afectează, aproape în egală măsură Moldova și Țara Românească (8 din cele 16 intervale afectează ambele țări, în timp ce separat fiecare țară cunoaște câte patru intervale dificile), între 1700-1800 numărul intervalelor se dublează (32), ele devin mai întinse în timp (numai în zece cazuri e vorba de un singur an, în rest conjuncturile nefavorabile extinzându-se pe doi-trei sau chiar mai mulți ani) și afectează mai grav Țara Românească (Țara Românească 13, Moldova șase, ambele țări 13). Sfârșitul secolului al XVIII-lea apare cu adevărat dramatic. După patru ani de liniște relativă (1775-1779) recoltele slabe, foametea, războaiele și ciuma se succed aproape anual până la sfârșitul secolului.² Primele trei decenii ale secolului al XIX-lea sunt, la rândul lor, departe de imaginea unui răstimp de acalmie. Războaiele și ocupațiile străine (1806-1812; 1821-1822; 1828-1834) însoțesc accidente climatice, invazii de lăcuste, recolte slabe și perioade de foamete (1804; 1805-1806; 1808; 1810-1812; 1814-1815; 1816; 1822-1823; 1827; 1829-1831) sau epidemii de ciumă (1812-1814; 1815; 1823-1824; 1826; 1829). E de la sine înțeles că în aceste condiții criminalitatea proliferază, jaful la drumul mare, brigandajul, haiducia iau o amploare cu totul ieșită din comun și contribuie, într-o măsură deloc neglijabilă, la accentuarea insecurității traiului cotidian. La sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, există câteva momente când furturile, brigandajul și haiducia depășesc limita de toleranță și ajung să fie semnalate în documentele contemporane; este vorba despre anii 1788; 1789; 1791; 1796; 1822; 1823; 1824; 1825-1828.³

Putem deci considera că, în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, o dată la doi-trei ani, în medie, locuitorii Țărilor Române erau confrunțați cu fenomene anormale în timpul cărora posibila dezvoltare a Principatelor era întreruptă de căderi bruște și pronunțate, frizând uneori

dezastrul, fără însă ca perioadele de criză sau stagnare să îmbrace un aspect ciclic (caracteristica esențială a crizelor de structură).⁴

În aceste condiții, cel puțin o concluzie ne pare evidentă: în lumea românească sărăcia este endemică și aproape voluntar asumată. Răspândită în întreaga societate, afișată ostentativ în păturile populare sau tăinuită cu grijă în cele avute, sărăcia acestei perioade nu pare totuși să frizeze pauperismul. Ea trimite mai curând la mizeria cotidiană a unei lumi care, deși aflată în pragul schimbărilor de structură, nu s-a hotărât încă să-l pășească. Lenea, dezinteresul, lipsa de inițiativă sunt locuri comune ale acuzațiilor aduse întregii societăți, nu numai claselor populare. Încercările de a găsi diverse remedii sărăciei, în funcție de nivelul social la care aceasta se manifestă, nu lipsesc, dar ele sunt timide și nu pot produce rezultate spectaculoase. În plus, asistarea relativ organizată a sărăciei este în mod esențial un fapt de viață urbană și prin urmare, lipsit de un impact social eficace într-o lume prin excelență rurală, cum este lumea românească la vremea de care ne ocupăm aici. La țară sărăcia e generalizată; mai mult, ea pare căutată și afișată dacă nu cu ostentație, cel puțin cu obstinație. Ea poate funcționa aproape protector. Este o constatare care apare la mai toți observatorii realităților românești, de la Dimitrie Cantemir sau de la străinii care încearcă să se apropie de spațiul românesc, precum contele d'Hauterive sau austriecii din Oltenia, până la doctorul Constantin Caracaș ale cărui descrieri depășesc deja semnificativ limita dintre secolul al XVIII-lea și al XIX-lea.

Generalizată și aproape asumată, sărăcia din această perioadă nu devine vizibilă, în documente, decât probabil, în situațiile limită. Săracul, că e vorba de cel de pe stradă sau de cel căzut în lipsuri materiale, originar fiind dintr-un strat social

avut sau chiar bogat, e o prezență în general discretă în Țările Române. La nivelul vocabularului social el se individualizează treptat, trecând de la personajul colectiv definit numai prin raportare la alte grupuri sociale, la individul marcat de propria sărăcie, boală, invaliditate. În general, termenii folosiți nu sunt peiorativi. Adesea, ei apar însoțiți de atribute care trimit către compasiune sau sugerează marea fragilitate a vieții săracilor. Conotațiile negative ale limbajului despre săraci apar la începutul secolului al XIX-lea și privesc, în general, numai tipurile de săraci al căror fel de viață frizează delincvența. În spațiul românesc și în perioada de timp abordată aici, săracul e o prezență ștearsă poate, dar nu lipsită de locul și rolul său în lume (atașate simbolisticii creștine soterice a gestului miluirii); cu alte cuvinte, el nu e un marginal sau mai rău, un exclus; cei care aspiră la acest statut sunt tâlharul și vagabondul.

Un ultim aspect al acestei prelungite, dar nu inutile, introduceri se referă la motivele și implicit, la segmentul social răspunzătoare pentru practicarea și organizarea carității. Astăzi chiar, după aproape două sute de ani de politici sociale în adevăratul înțeles al cuvântului, gestul individual al acordării unui sprijin oarecare cuiva aflat în suferință sau în lipsuri materiale ca și sentimentul de compasiune pe care prezența unei astfel de persoane ni-l inspiră, nu sunt total lipsite de conotații religioase. Ceea ce azi sunt reminiscențe doar ale unei civilizații cândva creștine prin excelență, constituiau odinioară esența oricărui gest în ordinea asistării bolii, sărăciei, neputințelor sau incapacităților de orice fel ar fi fost ele. În mod explicit Dumnezeu biblic este un Dumnezeu al umililor și al năpăstuiților. El

„a răsturnat pe cei puternici de pe scaunele lor de domnie și a înățat pe cei smeriți. Pe cei flamânzi i-a săturat de bunătați și pe cei bogați i-a scos afară fără nimic.”⁵

Creștinismul valorizează milostenia ca practică spirituală. *Vechiul Testament* face referire clară la drepturile orfanului, văduvei, străinului și săracului, interzicând asupra tuturor acestora (Exodul XXII, 21-27 și XXIII 6; 9; Deuteronomul XXIV, 12-22). Caritatea este soterică și eschatologică. Iisus le-a zis ucenicilor săi:

„vindeți tot ce aveți și dați milostenie. Faceți-vă rost de pungi care nu se învechesc, o comoară nesecată în ceruri, unde nu se apropie hoțul și unde nu roade molia; căci unde este comoara voastră acolo va fi și inima voastră.”⁶

Evanghelia după Matei spune, la rândul ei, că fericirea eternă a mântuirii e promisă tuturor celor milostivi. În ziua Judecății Ultime

„Împăratul va zice celor de la dreapta Lui: «veniți binecuvântații Tatălui Meu, de moșteniți împărăția care v-a fost pregătită de la întemeierea lumii. Căci am fost flămând și Mi-ați dat de mâncat; Mi-a fost sete și Mi-ați dat de băut; am fost străin și M-ați primit, am fost gol și M-ați îmbrăcat, am fost bolnav și ați venit să Mă vedeți; am fost în închisoare și ați venit pe la Mine». Atunci cei dreți îi vor răspunde: «Doamne când Te-am văzut noi flămând și ți-am dat să mănânci? Sau fiindu-ți sete și ți-am dat de ai băut? Când te-am văzut noi străin și Te-am primit sau gol, și Te-am îmbrăcat? Când Te-am văzut noi bolnav sau în închisoare și am venit pe la Tine?» Și răspunzând Împăratul le va zice: «Adevărat vă spun că ori de câte ori ați făcut aceste lucruri unuia dintre acești foarte neînsemnați frați ai Mei, Mie Mi le-ați făcut.»⁷

Conform *Evangheliilor*, între creștinism (și reprezentantul său instituțional, biserica) și săracii acestei lumi raporturile sunt organice:

„căci cunoașteți harul Domnului nostru Iisus Hristos. El măcar că era bogat, S-a făcut sărac pentru voi, pentru ca, prin sărăcia Lui, voi să vă îmbogățiți”.⁸

Indiferent dacă limbajul religios e metaforic și se referă de fapt la sărăcirea pe care Iisus a suferit-o trecând din condiția divină în cea umană, săracul pământean atrage bunăvoința, dată fiind asemănarea condiției lui materiale cu cea cristică.⁹ Biblia, ca text sacru și tratată ca atare de toți cei care, de acum încolo, se vor referi la ea, este considerată ca fiind în afara istoriei, permanent contemporană, dar, în egală măsură, posibil de partajat, compilat și utilizat la infinit, căci orice element al unui text sacru este un adevăr în sine.¹⁰ Atâta timp cât săracul beneficiază în mod explicit de protecția divină, iar simpla sa prezență perpetuează imaginea Fiului Omului pe pământ într-un timp mitic și, prin urmare, niciodată încheiat, „datoria de a i se face dreptate < în sensul justițiar al termenului > este în mod virtual, nelimitată”.¹¹

Săracul este un intermediar, întrucât „Cine are mila de sărac, împrumută pe Domnul și El îi va răsplăti binefacerea”. (Proverbe XIX, 17). Această temă e prezentă până târziu în literatura religioasă care circulă în spațiul românesc.¹² În condițiile în care Părinții Bisericii, preluând aspecte ale gândirii antice, postulaseră comunitatea naturală a bunurilor terestre, întemeiată pe principiul dreptului săracului la supranecesarul bogatului, poziția săracului e cea de așteptare a îndeplinirii față de el a unei îndatoriri, care îi deschide un drept asupra semenului său, pentru care el trebuie, la rândul său, să îndeplinească funcția de rugăciune.

În Occidentul creștin ideea despre pomană ca schimb și contract (cerșetorul care primește un ajutor sub formă de bunuri materiale este obligat să se roage pentru binefăcătorul său) nu este formulată expres înainte de secolul al XII-lea, deși ea

constituie însăși baza motivației psihologice a actului caritabil.¹³ După această dată, ea reprezintă însă o constantă explicită a gândirii despre milostenie. În spațiul românesc, o regăsim într-o cerere de fonduri a administratorilor Cutiei Milelor, la 1792 în Valahia, fără a putea spune exact când și cum a pătruns această temă în gândirea religioasă și politică românească.

„Ticăloșii săraci lipsiți de hrana vieții /.../ cu toții de la mic până la mare, ziua și noaptea, cu un grai către milostivul Dumnezeu strigă și se roagă pentru îndelungarea cu fericire a luminaților anii Înălțimii Tale, ca să fie mulți și fericiți întru nesăvârșită oblăduire.”¹⁴

Totuși contractul mântuire contra milostenie, prin intermediul rugăciunilor, oferă mai multă credibilitate atunci când implică instituția specializată în relația cu divinul. Deși un manuscris slavon din Tara Românească din secolul al XVI-lea considera că

„e mai bine să împarți averea săracilor decât să o dăruiești bisericilor și să le îmbogățești”,¹⁵

atitudinea curentă în spațiul românesc pare să fi fost cu totul alta. Două sute de ani mai târziu domnul Țării Românești Alexandru Ipsilanti scria că

„sunt multe închipuirile facerii de bine și ale milosteniei, și unele sunt cele ce se fac la rudonii și la prieteni și alte la cei săraci și lipsiți, și iarăși altele ce se fac la biserici și mănăstiri și mai mult aleasă și mai cinstită este această a treia facere de bine, adecă carele să face la casele lui Dumnezeu și la înfrumusețatele mănăstiri, de vreme ce întru dânsule nu numai Dumnezeu se laudă se cinstește și se slăvește și întru dânsule

Sărăcii din Țările Române la începuturile timpurilor moderne

și cei săraci și lipsiți se chivernisesc, drept aceasta această facere de bine, carele se face către sfintele mănăstiri, precum mai sus s-au zis, mai cinstită și mai de folos este decât toate celelalte". (20 martie 1775)¹⁶.

Pe de o parte, avem a face cu perpetuarea modelului bizantin al intermediarului monastic. Pe de alta parte însă, într-o civilizație a gestului, elitele românești (domnul și marea boierime) par să opteze pentru varianta cea mai vizibilă a miluirii care este, în egală măsură, o investiție de prestigiu și un garant al dreptei lor credințe, pentru că

„sfintele mănăstiri /.../ sunt cea mai de cinste parte a politiei și semnul cel prea arătat al pravoslaviei.” (act din Țara Românească, 14 iulie 1793)¹⁷

În această situație, intercesorul privilegiat devine călugărul care, în plus, reproduce prin modul său de viață condiția săracului:

„Din toate cele mai alese și lăudate lucruri la cei ce de la Dumnezeu li s-au dat a stăpâni, fapta cea bună a milostivirii este mai aleasă și mai lăudată, mai încă când va fi către sfintele și dumnezeieștile mănăstiri, unde se săvârșesc dumnezeieștile slujbe și unde cei ce au părăsit lumea trăiesc o viață îngerească și mai presus de lume, rugându-se lui Dumnezeu ziua și noaptea pentru Împărați și pentru Domni și pentru tot pravoslavnicul creștinesc norod, la acelea cuviincios este facerea de bine, a ajutora pre cei lăcuitori într-însele cu cele de trebuință, fiindcă și ei se află slujind lor întru cele sufletești, rugându-se lui Dumnezeu pentru spășania sufletelor” (act din Țara Românească, 14 iunie 1793).¹⁸

Mănăstirile, la rândul lor, sunt datoare a practica milostenia. Hrisovul de orânduiala mănăstirilor din 10 septembrie 1798

din Țara Românească, arată că acestea au fost înzestrate de ctitori cu averi, iar de domni cu orânduiele și canoane

„ca după acelea iconomisindu-se și chivernisindu-se să fie și să stee în veci la starea lor, pentru faceri de bine de-a pururea și ajutorul celor săraci întru politiceasca unire și pentru vecinică pomenirea lor”.¹⁹

Sintagma *politiceasca unire* confirmă interpretarea conform căreia

„mila este un element care consolidează solidaritatea socială, evidențiind grija față de supuși a celui puternic /.../ <fără a avea> aici prefigurarea unui gen de contract social: acordul se realizează în fața divinității și nu prin consensul voinței populare cu cea a dominanților. Avem de-a face cu obligația de a cimentă solidaritățile, prin protecție socială, am spune noi, și prin cunoașterea realităților”.²⁰

Milostenia este așadar un gest, o atitudine, cu valoare esențialmente religioasă. Aceasta rămâne intactă indiferent dacă pomana pleacă direct din mâna bunului creștin către cel nevoiaș sau dacă ea se redistribuie prin intermediul bisericii ca instituție. În egală măsură însă, valențele sociale ale gestului caritabil îl recomandă ca susceptibil de a contribui la realizarea și menținerea solidarității corpului social la cele mai diferite niveluri ale acestuia. Astfel încât ceea ce pentru noi astăzi pare să se înscrie într-o ordine politică sau socială clară, era cândva reflexul religios al unei lumi în care laicitatea era doar un veștmânt, nu o stare de spirit.

Pomenile princiare, versiune laică a celor ecleziastice, tradiționale ca și acestea, sunt una din primele forme de instituționalizare a asistenței laice, într-o vreme când laic și

clerical, spiritual și temporal se disociau foarte puțin, iar în ceea ce-l privește pe prinț chiar se împleteau într-o complicată ideologie legitimizantă. De la mijlocul secolului al XVIII-lea mișcarea de idei iluministă insistă asupra obligației pe care o are autoritatea publică de a se ocupa de asistență. În fapt, realitatea precedase ideologia, fenomenul fiind de altminteri ineluctabil de vreme ce mijloacele private și ecleziastice erau insuficiente, iar spitalele apăreau înaintea de toate ca instrumente ale menținerii ordinii. Încă de la începutul secolului statul francez, de exemplu, finanța instituțiile și organismele de asistență a săracilor. Acest principiu al datoriei statului față de cei mai săraci dintre membrii săi, a avut drept consecință definirea asistenței ca o sarcină publică.²¹ Revoluția franceză l-a adoptat, independent, dincolo și mai presus, de orice concepție precisă despre asistență, condamnând-o astfel la etatizare.²² Alături, și uneori înăuntrul noilor modalități de a concepe asistența săracilor, vechile principii creștine continuau să existe. Câteodată, grație diverselor similitudini la care se pretează, ele au contribuit chiar la difuzarea noilor idei și modele.

Gândirea iluministă occidentală a redescoperit, evident, și vechea filantropie antică și medievală. Pentru iluminiști *filantropie* și *binefacere* (*philantropie*; *bienfaisance*) fac figură de neologisme. Pentru a doua generație de iluminiști, între 1755-1765, dragostea de oameni va înceta să fie rezultatul grației divine, pentru a deveni o înclinație naturală a ființei umane. Pentru enciclopediști, binefacerea e însăși filosofia în acțiune:

„Quel est l'objet de la philosophie? C'est de lier les hommes par un commerce d'idées et par l'exercice d'une bienfaisance perpétuelle”.²³

În concluzie, filantropia Luminilor, e o filantropie a progresului, a înmulțirii bogăției, a binelui social ca izvor al fericirii sociale. Prin ea se face simțită o dublă ruptură față de gestul caritabil. Întâi utilitatea socială; filantropia recunoaște superioritatea actului eficace în timp ce caritatea, în însuși principiul său constitutiv, nu e lucrare asupra lumii, ci mărturie a iubirii de Dumnezeu. Apoi valoarea gestului caritabil este inerentă motivației sale: manifestarea iubirii de Dumnezeu, îndeplinirea datoriei de a face milostenie, solicitarea grației divine. Nimic din toate acestea la filantrop; el nu așteaptă nimic de la Dumnezeu, nici măcar de la cei cărora le face bine, pentru el a face bine este în sine o fericire.²⁴ Odata cu filosoful filantrop, referirea la recompensa spirituală nu se mai impune, iar asistența trece din domeniul religios în cel civic.

Chiar dacă domnii din Principate vor fi fost serios influențați de ideile iluminismului occidental,²⁵ fapt cu care suntem întru totul de acord, nu putem să nu observăm totuși că, uneori, ele sunt difuze, marcate chiar de o anume ambiguitate. Paralel cu noile idei, a căror pătrundere e, să recunoaștem, foarte timidă, motivațiile tradiționale persistă și sunt încă puternice. Pe tot parcursul secolului al XVIII-lea și la începutul celui următor, grija pentru sarac (din perspectiva domniei) nu înseamnă încă grija pentru săracul popular. Spre deosebire de apusul Europei unde agravarea permanentă a sărăciei populare a favorizat căutarea unor soluții mult mai cuprinzătoare, în Țările Române gestul de asistență ordonat și organizat nu privește sărăcia în ansamblul ei. El urmează întocmai ierarhia socială. Fundamentul teoretic al acestei atitudini îl aflăm într-un hrisov din martie 1734:

„Socotește că făcând bine lui Dumnezeu te asemeni. Ce dară tuturor stăpânitorilor se cade să alerge după această materie, adecă a facerii de bine, și cât va fi în puțință sârguind către

toți supușii, asemenea să verse bunătatea sa, însă nu către toți toate cum zice Sfânta Evanghelie, ce fieștecăruia după măsura stării sale; pentru că darul cu bună socoteală făcându-se se numește dar”.²⁶

În acești termeni, marele favorit în cursa pentru obținerea unui ajutor material e reprezentantul sărăcit al unor categorii sociale de regulă avute, care nu-și etalează public sărăcia.

Dacă gândirea politică a secolului al XVIII-lea european și-a făcut o adevărată pasiune din dezbaterile pe teme sociale, nu aceleși lucru se poate spune și despre programele de guvernare fanariotă care, confruntate cu grave probleme financiare, militare și de politică externă, abia dacă-și mai puteau aminti că socialul (în accepția restrânsă a termenului) există. La nivelul retoricii actelor domnești, milostenia, iubirea de oameni și de obște sunt categoric prezente. La nivelul realităților sociale rezultatele sunt cu siguranță modeste.²⁷ Dincolo de toate acestea rămâne însă aspectul, foarte important, al asumării (fie și parțiale) a săracului de către domnie ca stat. Chiar atunci când statul sau domnul nu acorda și banii necesari ajutorării săracilor, se prescria în termeni adesea imperativi comportamentul pe care alte sectoare ale societății (biserica) trebuiau să-l adopte față de ei. Domnia, ca formă de reprezentare a statului, intervine târziu în organizarea asistenței săracilor. Prezența ei în acest domeniu se face simțită prin eforturile de laicizare și centralizare (pe fondul dominării laturii represive față de cerșetorii valizi) a sprijinului acordat săracului. Intervenția domniei în opera de asistență poate trimite la problema dimensiunilor sărăciei în lumea românească. Dar, în egală măsură, ea e semnul tendințelor de constituire și consolidare ale statului modern, preocupat de luarea în stăpânire a tuturor palierelelor vieții sociale. În agitatul și traumatizantul răstimp care vede conturându-se primele gesturi

relativ coerente în ordinea asistării săracului, generozitatea principilor fanarioți nu reprezintă probabil numai adoptarea unei mode, deși cosmopolitismul acestora poate da seamă pentru o reală permeabilitate la ideile unui secol cu adevărat pasionat de discursul filantropic. Ca justificare, atenția acordată săracului rămâne preponderent în sfera sentimentului religios. Numai că religiozitatea domnului (ctitor real sau asociat al tuturor așezămintelor caritabile și inițiator al tuturor instituțiilor de binefacere amintite în această lucrare) are importante valențe politice. Referindu-se la mila pe care orice creștin trebuie să o simtă și la pomana pe care acesta este dator să o facă, ctitorul princiar al spitalului de la Dudești considera că

„de vreme dară ce nu pot toți această creștinească datorie să o săvârșească fieșcare în parte, tovarășia cea politicească prin mijlocul spitalurilor împlinesce în obște această lipsă”.²⁸

Căci în situații excepționale (în vreme de ciumă, de exemplu)

„și filosofia se biruesce de învățătura evanghelicească, căci filosofia învață a protimisi nescine mai mult apărarea sa decât apropielii său”.

Între laic și religios, între civic și creștinesc, între modernitate și tradiție *mila*, care nu circumscrie numai sentimentul caritabil, ci și gestul *miluirii* (al participării efective), poartă o deosebită încărcătură politică. La nivel princiar,

„mila este un element care consolidează solidaritatea socială, evidențiind grija pentru supuși a celui puternic”.²⁹

Stabilitatea domniei și implicit a societății este asigurată de permanenta comunicare între pietatea prințului, care-l

păstrează curat în fața lui Dumnezeu și mila sa față de supuși (relația semantică dintre *piété* și *pitié*, derivate din *piestas*).³⁰

Raportarea permanentă la domnie, pe care am practicat-o pe parcursul întregului nostru studiu, nu se datorează numai tipului de document folosit predilect (actul de cancelarie), ci și locului însuși pe care aceasta îl ocupă în societatea românească. Documentul scris rămâne multă vreme apanajul cancelariei domnești, iar atunci când împrejurările o impun, validitatea acestuia este marcată prin confirmare domnească, prin întăritura domnului. În cazul ctitoriilor, biserica acordă calitatea de ctitor, dar domnul autorizează funcționarea însăși a ctitoriei, prin întărirea actului fondator sau prin confirmări succesive, la schimbarea domnilor. Această practică se subsumează termenului generic de *milă*, îl include pe domn în rândul ctitorilor și anulează caracterul privat al ctitoriei. Chiar atunci când este afirmat și recunoscut primatul competenței bisericii în materie de asistență, domnul nu se sfiește să recomande, uneori în termeni de o duritate aproape ireverențioasă, comportamentul pe care aceasta trebuie să-l adopte față de săraci. Nu în ultimul rând, domnul ctitorește efectiv așezăminte de binefacere și pune în ființă instituții destinate săracilor. De asemenea, el este izvorul actului legislativ, al normei în general, care prescrie comportamentul societății față de sărac și al săracului față de societate. Gestul individual al ajutorii aproapelui, a cărui existență nu am pus-o nicicum la îndoială, este dublat, este acoperit de competența atotcuprinzătoare a domniei.

Familiarizați oarecum cu ideile epocii premoderne despre săraci și sărăcie, vom încerca acum să identificăm mai întâi existența săracilor în spațiul românesc, pentru ca apoi să ne referim la cele câteva instituții în sarcina cărora ei au căzut: spitalele pentru săraci bolnavi, Cutia Milelor și Orfanotrofia.

Aglomerările de săraci cerșetori, *calici* în limba vremii, apar în documente începând cu secolul al XVII-lea. Acestea sunt atestate pentru orașele moldovenești Iași și Roman și pentru Câmpulung-Muscel, în Țara Românească.

Prima dovadă sigură a existenței breslei calicilor din Iași datează din 1667. Documentele care au ajuns până la noi sunt cuprinse într-un catastih de breaslă refăcut la 22 februarie 1722 prin îngrijirea mitropolitului Moldovei, Gheorghe.³¹ Catastihul cuprinde la început două documente false care ar coborî în timp data existenței breslei până la 1480, respectiv 1546. Numărul membrilor breslei variase în timp, cel mai ridicat, 29, fiind înregistrat în timpul domniei lui Alexandru Lăpușeanu. Veniturile lor proveneau din *mila domnească* (locul din Iași și diferite sume de bani) și din cerșit; ele erau contabilizate de o cutie a breslei care stabilea și modalitățile de cheltuire a banilor. Conform catastihului toți calicii erau estropiați sau bolnavi. În fruntea lor se afla un staroste ales pe viață de breslași și confirmat de mitropolit. Majoritatea documentelor din catastih sunt întăriri și confirmări, fie la schimbarea staroștilor, fie la aceea a mitropoliților. Cartea de întărire din 23 iulie 1791 a arhiepiscopului rus Ambrozie (însărcinat provizoriu și cu conducerea bisericii moldo-valahe, în vremea războiului ruso-turc din 1787-1792) are valoarea unui adevărat cod de breaslă, ceea ce justifică citarea pasajelor următoare:

„milosârdia cea arătată către săraci o socotește Dumnezeu ca însuși pentru sine <...> pentru aceia dar miluind pe săracu bine faceți, pentru că îndatoriți pe Dumnezeu, iar săracilor și la toată breasla lor <...> poruncim ca toate milosteniile ce se va strânge nu într-alt chip să o cheltuiască, ce după scopul dățătorilor, adică pentru hrana sa dar nu la beție sau alte nelegiuite fapte”.

Săracii nu trebuiau să cerșească decât pentru o zi, două, maximum o săptămână, „dar să nu să obrăznicească umblând de dimineață până în seară”, pentru că altminteri devin „iubitori de argintu” (avari).

„Și când ar umbla să nu facă nicăiri gălceavă, sfezi, bătai, mai ales în pridvoarele bisăricilor, să nu să facă bolnavi nefiindu să nu-și zădărescă rănile sale ca să plece spre milă <...> căci aceasta iaste înșălăciune; să să ostenescă cari vor putea cu lucrul mânurilor, căci mare păcat iaste aceluia a cere milostenie, care poate însuși să să hrănească.”

O breslă a calicilor exista și la Roman. O condică a documentelor sale, alături de cele ale ciocliilor din același oraș, se află la Biblioteca Academiei Române, fondul „Manuscrise Românești”, sub cota 965. Din tot ceea ce există în această condică un singur document privește efectiv breasla mișeilor.³² El datează de la începutul secolului al XVIII-lea și pare a fi un hrisov de înființare a breslei, alcătuită din orbi, șchiopi și ciungi păstoriți de un staroste ales dintre ei și căruia îi datorau ascultare deplină. Documente ale acestei bresle întâlnim în timp până la 1738, când Grigore Ghica împuternicește din nou pe starostele de calici să strângă la breasla sa pe toți orbii, șchiopii și ologii de acolo, punându-i sub ascultarea sa, spre a fi apărați de toate *angheriile* din partea pârcălabilor și a târgoveților din oraș.³³

În Țara Românească, un hrisov din 1639, al lui Matei Basarab, scutește satul Mățăul de Jos, la sud de Muscel, de diversele obligații față de domnie, pentru că acest sat

„n-a fost în rândul țării, ci a fost de treaba și hrana săracilor, gârbovilor și a șchiopilor din orașul Câmpulung”.³⁴

Documentul coboară antecedentele acestei scutiri, motivată prin cărțile de milă ale altor domni văzute de însuși emitentul celei de față, până la cartea „răposatului Negru Vodă”! Documentar, statutul deosebit al acestui sat poate fi dovedit numai din 1621.³⁵ Formulările confuze din document nu permit concluzii certe. Sigur este că statutul special al satului Mățăul avea deja o anumită vechime la data emiterii documentului și că acesta era în legătură cu prezența leproșilor în oraș sau în împrejurimile lui. Alte informații despre existența și statutul special al Mățăului (legat de opera de asistență acordată săracilor (inițial poate leproșilor) provin din așa-numitul „Codex al mișeilor din Câmpulung”, ieșit din cancelaria lui Constantin Mavrocordat la 20 octombrie 1761.³⁶ Documentul reproduce zece cărți de milă anterioare (inclusiv cea a lui Matei Basarab) și stabilește statutul satului la data emiterii sale. Țăranii din Mățău datorau visteriei domnești numai birul sau dajdia. De aici mitropolitul primea 300 taleri/lună în contul asisitării săracilor. O notă marginală spune că practica utilizării pentru săraci a unei sume de bani din veniturile visteriei exista din domnia lui Scarlat Vodă Ghica (august 1758 - iunie 1761). Când banii dajdiilor întârziu, se recomanda mitropolitului să se folosească de banii din dările popilor aflate pe seama bisericii. Toate documentele Codexului atestă prezența mișeilor (săraci invalizi) în Câmpulung în jurul unei biserici, unele dintre ultimele documente amintind și chiliile în care aceștia locuiau, ceea ce ne sugerează că avem a face cu o comunitate a săracilor bine individualizată, fie și numai prin delimitare spațială.

O mahala, un puț și un pod (stradă) zise „ale calicilor” sunt menționate și pentru orașul București.³⁷

Din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, mulțimea din ce în ce mai impresionantă de cerșetori, dacă ar fi să credem

documentelor epocii,³⁸ interesează domnia aproape exclusiv din punct de vedere al asanării spațiului public. Inclusiv pe plan general european, atunci când puterea începe să se ocupe de cerșetori, este prin a-i pune la muncă și a-i îndepărta din spațiul public, unde apar ca inutili.³⁹ În Țara Românească și Moldova, prezența lor pare să devină supărătoare la sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui următor, când contemporanii, inclusiv domnia, încep să se îndoiască de veridicitatea infirmităților lor, singurele în stare să le asigure dreptul de a trăi din mila colectivității:

„oare mulțimea cea de cerșetori cari mișună în străzile și răspântiile orașului (București, n.n.), ale târgurilor și ale satelor, adeseori sănătoși și sdraveni, mulți chiar foarte sănătoși, nu vine tot din cauza lenei?”.⁴⁰

Ei formează obiectul unui capitol din proiectul de cod redactat în limba greacă în 1766 în Țara Românească de juristul Mihail Fotino. Cele două paragrafe care îi interesează sunt preluate din *Basilicale* și vehiculează idei cu care Europa vremii era de mult obișnuită: obligativitatea muncii pentru persoanele valide, fondată pe criteriul utilității sociale și admiterea cerșitului public numai în cazul bătrânilor și al infirmilor.⁴¹ Încercările de a controla proporțiile cerșetoriei au un precedent în *Îndreptarea legii* (1652):

„săracii cari se roagă, trebuindu-le ajutoriu, adecă carii sunt săraci, acelora să li să dea să îmble cu cărți de pace <...> cartea de pace este care se dă aceluia ce vine de o ceare fără nici o scandală, carea mărturisește celui ce o poartă credința și viața lui cea nevinovată, adecă săracii sunt cu cărți de pace ale episcopilor să îmble cerșind ajutoriu de milă, despre carele se miluiesc de cei mari, într-u ajutoriu lor”.⁴²

Nu știm în ce măsură această prevedere va fi avut un impact real asupra lumii românești sau dacă ea nu reprezintă numai o preluare a unei legiuiri bizantine asemănătoare. În orice caz, începând din 1780, pitacele domnești care interzic cerșetorilor valizi să ceară de pomană în locurile publice se succed cu o frecvență care ne îndeamnă să bănuim că aceste practici erau din plin prezente în traiul cotidian al bucureștenilor, cel puțin. Domnul credea că mulți cerșetori din București ar putea munci, pentru că se găsește de lucru atât în București, cât și prin împrejurimi, dar aceștia preferă să cerșească

„pe la biserici și pe la toate ulițele, aducând și norodului atâta supărare cu obrăznicia lor și înșiși pierzând agoniseala ce mai mult ar avea-o într-alt chip, cu munca. Deci să-i strângă pe toți de prin toate mahalalele, de prin târg și de prin tot Bucureștiul și însuși aga să-i cerceteze pe rând, pe fiecare în parte și căți vor fi cu adevărat nevrednici de muncă, nici de alt fel de slujbă și poslușanie la nimic aceia să rămâie în ceea ce s-au aflat a să ținea cu milă de pă la norod, însă numai cei care sunt de tot nevrednici, orbi, șchiopi, ciungi”.⁴³

Cei cu puțințel „sacatlâc” erau îndemnați să se angajeze la munci ușoare ca păzitori, stupari, pândari, iar celor totalmente valizi li se porunca să-și schimbe felul de viață sub amenințarea pedepsei cu bătaia. Reluarea repetată a acestor măsuri pare să sugereze lipsa lor de eficacitate. Un an mai târziu, domnul constata totala ineficiență a măsurilor pe care le propusese căci,

„după darea aceștii porunci am luat înștiințare că atunci deodată s-au făcut nevăzuți în puțină vreme nemaiarătându-se, iar apoi după aceea în urmă iarăși asemenea ca în toiu toți au început la cerșetorie, făcând supărare norodului”.⁴⁴

Pitacul reînnoiește poruncile anterior date marelui agă, astfel încât să nu mai existe cerșetori

„pân biserici și pân alte locuri, făcând obrăznicie și cerșind milostenie”.

Locuitorilor Bucureștilor le era interzis să le mai dea de pomană,

„și nicidecum să nu-i îngăduiască ci pe care-i va vedea cerșând milostenie să-l arate la dumneata. Și unuia ca aceleuia să-i faci pepsă cu bătae spre a se părăsi”.

Porunca urma să

„se săvârșască în toată vremea <...> ca nicidecum unii ca aceia cerșetori să mai fie, iar pentru cei ce cu adevărat vor fi nevolnici și cu totul neputincioși <...> și cu alt mijloc nu pot să-și hrănească viața fără numai cu milostenie să faci catastih de câți sunt și să ni-l arăți ca să rămâie tot la aceia ce s-au aflat”.

În ciuda tuturor acestor măsuri, în 1794, Alexandru Constantin Moruzi scria mitropolitului Ungro-Vlahiei despre aceiași cerșetori infirmi că

„neavând nici o orânduială întocmită <...> pururea se află pe ulițele Bucureștiului, în calea trecătorilor musafiri străini și a tuturor de obște <...> cât și prin biserici <...> încât nu poate norodul a-și face închinăciunea și a asculta sfintele slujbe”.⁴⁵

Pentru a le asigura traiul și a-i îndepărta de locurile publice, domnul alocă 50 taleri pe lună din venitul ocnelor (al cămării

domnești) și sugerează mitropolitului înființarea de cutii de milostenie la toate bisericile și mănăstirile din oraș, unde bunii creștini să dea o contribuție voluntară, pentru mântuirea sufletelor lor, în zilele de sărbătoare. Toți acești bani urmau să se strângă la mitropolie și să fie împărțiți conform indicațiilor epistatului agiei. Era interzis cerșitul public, iar cerșetorii valizi nu intrau în calculele mitropoliei decât pentru a fi sfătuiți să renunțe la acest mod de viață. Nu e lipsit de interes faptul că, dacă mitropolitului îi revenea administrarea fondurilor pentru cerșetorii invalizi, cei însărcinați cu punerea în faptă a măsurilor referitoare la ei erau vel spătarul și vel aga (epistatul agiei însărcinat personal cu alcătuirea listelor de cerșetori). Implicarea poliției vremii în ceea ce pare la prima vedere operă de asistență pură, se explică prin modul în care era percepută prezența cerșetorilor în spațiul public. Alături de mai vechiul și piosul motiv al asigurării liniștii în biserici, apare cel mult mai pragmatic al grijii pentru menținerea legalității în spațiul public și politic. Căci domnul spune: „cum și pe ulițe să lipsească acest *catahrisis*”, ori semnificația acestui termen grecesc e cea de „abuz, ieșire din legalitate”.⁴⁶ Așadar, simpla lor prezență înseamnă o încălcare a legii, cu atât mai gravă cu cât ea se referă la centrul politic al Țării Românești, ceea ce domnul nu uită să scoată în evidență („într-această politie creștinească a scaunului domniei”).

În timpul epidemiilor de ciumă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea ele erau dublate de transferarea cerșetorilor din București pe la mănăstirile din împrejurimi unde erau întretinuți din bani proveniți de la domnie, de la mitropolie și din milele adunate în cutiile milei din bisericile bucureștene.⁴⁷ Paralel cu interzicerea cerșetoriei în mediul urban, era interzis și vagabondajul, mult mai vizibil și mai periculos (prin asociere cu brigandajul) în mediul rural.

În ciuda frecvenței cu care se manifestă, preocupările domniei față de cerșetori sunt sortite aceleiași lipse de urmări. În 1797, domnul scria din nou marelui agă despre cerșetorii din București că „unii dintre dânșii fiind oameni sănătoși <...> ar putea să muncească și să-și câștige hrana <...> iar ei din lenevire și obicinuire rea” trăiesc din pomeni.⁴⁸ Măsurile propuse le reiau de fapt pe cele evocate în paginile anterioare. Merită amintită remarca domnului, nici ea într-un tot originală, cum că toți aceștia ar putea munci să-și câștige hrana „mai vârtos aici în București că este atâta lucru cum și pe afară”. Să existe oare și în capitala valahă o legătură între piața mâinii de lucru și prezența unui număr îngrijorător (pentru autorități) de oameni fără ocupație? Să fie mai atractiv, în ciuda afirmațiilor pitacului domnesc, cerșitul decât o muncă plătită? Cel puțin pentru cei mai săraci și mai lipsiți de abilități profesionale, răspunsul ar putea fi afirmativ. Încercările de reglare a pieței muncii prin narturi, justificate adesea prin salariile excesive cerute de lucrători (cum de altminteri se întâmplase peste tot în Europa în situații similare), pot face ca salariul real al unui lucrător mărunț și cel mai adesea ocazional să nu merite, în ochii acestuia, efortul și disciplina pe care o muncă remunerată le presupune. În septembrie 1803, Constantin Ipsilanti scria vel agăi și vel vornicului politiei:

„fiindcă la facerea podurilor este trebuință de o sumă de salahori pentru lucrul șanțurilor <...> și fiindcă în București mulți sunt cei ce se înconjură în politie fără de treabă, fără de meșteșug și fără de nici o slujbă, poruncim dumneavoastră ca din unii ca aceia ca să aveți a strânge cu voia și fără voia lor câți vor fi trebuincioși, cari cu zapcii de ai dumneavoastră să-i dați la lucrul șanțurilor plătindu-le pe zi câte parale 30 de om, fiindu-le cu îndestulare a nu putea pricinui nimic, cari plată să li să dea de la Cutia Podurilor”.⁴⁹

În toate documentele aduse în discuție distincția cerșetor valid - cerșetor invalid e foarte clară, iar interzicerea cerșitului public, în cazul primei categorii, se face în numele principiului modern al obligativității muncii (care merge în paralel cu condamnarea lenei și a trândăviei).

O foarte mică parte din acești săraci ai străzilor ajung beneficiari ai unor instituții specializate în asistarea lor. Primele de acest gen în ordine cronologică, sunt spitalele pentru săraci bolnavi. Denumirea de spital nu trebuie să ne înșele, la vremea respectivă acestea fiind de fapt aziluri pentru săracii infirmi, bolnavi deci în sensul foarte larg al termenului, singuri solicitanți ai milei publice care aveau dreptul la aceasta și, prin urmare, la formele ei instituționalizate de manifestare. Ca fapt de viață urbană, spitalul apare în spațiul extracarpatic cel mai devreme în prima jumătate a secolului al XVII-lea; până târziu, la începutul epocii moderne, el va fi perceput de o manieră negativă și destinat numai celui aflat în afara comunității tradiționale, familia. Obligația familiei de a se îngriji de membrii ei bolnavi e codificată și în scris în *Cartea românească de învățătură* și în *Îndreptarea legii*. Ambele legiuiri prevăd decăderea părintelui din drepturile părintești dacă-și va trimite fiul bolnav la spital,⁵⁰ „la casa unde zac calicii și oamenii bolnavi”.⁵¹ În situația inversă (fiu ce-și trimite tatăl la spital), fiul va fi pedepsit ca un „ucigătoriu ce face ucidere grabnică”.⁵² Spitalul e locul marilor mutilați lipsiți de familie, iar mai târziu al contagioșilor și, prin excelență, locul unde se stă până la sfârșitul vieții sau locul unde se moare lipsit de mângâierea familiei, într-o societate în care familia va mai fi multă vreme una din principalele forme de solidaritate umană. Înainte de a ne ocupa efectiv de spitalele românești pentru săraci, reamintim totuși că, în epocă, sensurile cuvântului *spital* erau destul de diferite de cele de astăzi. Ambiguitatea pe care noi o resimțim în fața folosirii acestui termen într-un alt context decât cel care

ne vine automat în minte, ține de medicalizarea gestului vindecător și de transferul lui dinspre familie, spre instituția de acum specializată, nu numai în adăpostirea, ci și în tămăduirea bolnavilor, spitalul. Pentru oamenii vremurilor de care ne ocupăm, el avea însă semnificații destul de diferite.

Primul spital din Țările Române extacarpatice datează din 1619-1620 (spitalul din Suceava fondat de mitropolitul Anastasie Crimca), dar cele mai semnificative așezăminte de acest fel aparțin secolului al XVIII-lea: 1695-1714 (cu aproximație) Colțea, ctitorie a spătarului Mihail Cantacuzino, 1735 Pantelimonul, ctitorie a lui Grigore al II-lea Ghica, 1757 Sf. Spiridon din Iași, ctitorie a lui Constantin Mihai Racoviță, iar în 1814-1815, Filantropia, spitalul săracilor bolnavi, construit prin subscripție publică.⁵³ Cu excepția Filantropiei, care se apropie cel mai mult de ceea ce numim azi spital, celelalte trei așezăminte au o serie de caracteristici comune. În primul rând ele sunt mari complexuri monastice, în care asistarea săracului își păstrează valoarea spirituală de formă de devoțiune, alături de post, de înfrânare și de rugăciune; ea nu este un scop în sine, iar practicarea ei nu trimite la nevoia de asigurare a traiului mîmîn fiecărei ființe umane, ci la virtuțile soterice ale gestului miluirii și ale iubirii aproapelui. Acest fapt e demonstrat și de locul pe care îl ocupă spitalele în actele fondatoare, unde nu apar niciodată în prim plan și de numărul redus de paturi, care trimite mai mult la valoarea simbolică a gestului, decât la rezultatele sale practice. Pe lângă adăpostirea și hrănirea bolnavilor săraci, Colțea, Pantelimonul și Spiridonia întrețineau mici școli pentru copiii săraci, dădeau pomeni unor indivizi scăpătați din boierimea mică și mijlocie sau chiar unor urmași sărăciți ai ctitorilor, ajutau în fiecare an un anumit număr de fete sărace să se mărite, contribuiau la răscumpararea prizonierilor sau plăteau taxa de hirotonisire a câtorva preoți săraci.

În ceea ce privește spitalele, accentul cădea pe păstrarea igienei bolnavilor (evident în limitele timpului) și pe izolarea acestora, dacă exista riscul ca ei să fie contagioși. Dincolo de laudabilele bune intenții, clamate de hrisoavele tuturor acestor așezăminte, realitatea lor rămâne modestă. Alexandru Găleşescu⁵⁴ dă următoarea statistică a numărului de paturi în spitalele Țării Românești:

Anul	Numărul de paturi
1698	24
1750	36
1796	60
1815	80
1832	91

În afara acestor spitale, a căror tradiție s-a păstrat până în zilele noastre, săracii bolnavi sau infirmi mai puteau fi găzduiți în mici așezăminte (numite tot spitale) apărute ca urmare a inițiativei caritabile a unor suflete pioase. Putem enumera astfel spitalul fundat în Craiova de biv vel paharnicul Constantin Obedeanu,⁵⁵ cel înființat prin diata păhărnicesei Maria Mănăilescu, pe moșia sa din județul Buzău,⁵⁶ spitalul bolnavilor de la Sf. Vineri din București⁵⁷ sau mai vechiul spital de pe moșia de la Golești al biv vel vornicului Radu Golescu.⁵⁸ Adesea bisericile aveau în preajma lor chilii pentru adăpostirea bolnavilor sau văduvelor sărace.

Tot către sfârșitul secolului al XVIII-lea devin manifeste preocupările domniei față de sănătatea publică. În ultimul deceniu al acestui secol, Al. Ctin. Moruzi, domnul Țării Românești, porunca vel spătarului și epistatului agiei să supravegheze, prin vătășei mahalalelor, starea sănătății

populației; mitropolitul era îndemnat să poruncească preoților din târg și din mahalale să raporteze săptămânal starea sănătății populației și, eventual, cauzele morții oamenilor.⁵⁹ Tot către sfârșitul secolului sunt atestați medicii publici. În 1778 Ctin. Dimitrie Moruzi, domnul Moldovei, hotăra veniturile și chipul alegerii octorului de obște din Iași.⁶⁰ La 1786 doctorul Constantin Caracaș era orânduit „dohtor al politiei” cu plata de la Cutia Milei,⁶¹ pentru ca în 1793 atribuțiile sale să fie mai clar definite de către domnie:

„cu socoteala de obște s-au găsit trebuincios și cu cale a să orândui dohtor al epitropiei, pentru căutatul obrazelor celor scăpătate și alți săraci de obște, unde va fi trimis de către epitropie, cu leafă orânduită pe lună din veniturile Cutiei”.⁶²

În 1816 numărul doctorilor săracilor ajunsese la 8 (plus un gherah, chirurg), ei fiind „datori a căta la boale pe cei săraci și scăpătați fără de nici o plată”.⁶³ Doctorii erau îndrumați către bolnavii săraci de Casa de Priveghere (poliția) pe baza rapoartelor întocmite de vătășeii mahalalelor. Atunci când săracii (sau scăpătații) devin beneficiari ai unor astfel de așezăminte caritabile (unele mai mari, altele mai mici, unele mai mult, altele mai puțin organizate, dar toate aflate în legătură cu biserici sau mănăstiri) domnia, prin implicațiile dreptului ctitoricesc românesc, devine parte constitutivă și activă în sistemul asistării acestora. Chiar atunci când ele nu sunt ctitorii domnești, domnul, prin hrisoave de confirmare a organizării și veniturilor, prin alocarea unor venituri ale Cămării domnești (ocne, vămi, vinărici) sau ale vistieriei (cote din vânzarea slujbelor administrative, din taxele pe circulația mărfurilor sau pe dughenele negustorilor), prin acordarea de scutiri în zona sistemului fiscal (scutelnicii) devine, formal și real, părtaș la ctitoriile respective. Acestea își pierd caracterul de fundații

private, devenind așezăminte publice, atât prin beneficiari, cât și prin modul de finanțare.

Primele preocupări de sănătate publică, la fel ca primele încercări de îndepărtare a săracilor din spațiul public au drept unul dintre principalii protagoniști poliția timpului. Înainte de a vindeca gestul medical a trebuit să izoleze, să identifice potențialii dușmani ai sănătății unei comunități. Or, la începutul timpurilor moderne, toate acestea erau practic imposibil de realizat altminteri decât prin constrângere. În aproape toate țările europene, poliția sanitară, asigurarea îngrijirii gratuite a populației sărmâne (doctorul orașului sau al săracilor), interzicerea cerșitului și conceperea unor instituții în care săracii să fie cel puțin „stocați”, dacă nu și catehizați și dotați cu o maserie, sunt contemporane.

Ceea ce ni se pare a fi specific pentru Țările Române, din perspectiva care ne interesează, este originea domnească (de stat, deci) a majorității covârșitoare a acestor inițiative. Ele se justifică preponderent prin comandamentul religios al iubirii aproapelui sau prin grija pe care domnul, de Dumnezeu pus în scaunul țării, o datorează supușilor săi.

În ultimul sfert al secolului al XVIII-lea este organizată, în Țara Românească și în Moldova, instituția numită Cutia Milelor. Dacă în Moldova istoria timpurie a Cutiei este incertă, în Țara Românească ea a fost înființată de Alexandru Ipsilanti în timpul primei sale domnii (probabil în 1775) și reorganizată de același domnitor în a doua domnie, la 1797.⁶⁴ Având în seamă „facerile de bine către cei scăpătați de obște” și „îngrijirea, urmarea și săvârșirea celor de obște ale politiei și ale bunei orânduiei”, Epitropia Obștirii era alcătuită din 4 epitropi, boieri de la vel clucer până la vel stolnic, care conduceau cele 4 mari secțiuni ale noului departament: podurile și cișmelele, școlile, Cutia Milelor și Orfanotrofia. În sarcina aceleiași

instituții mai cădeau supravegherea spitalelor săracilor bolnavi și a lazareturilor, a organizării și funcționării breslelor de meserii, precum și rezolvarea problemelor legate de aprovizionarea cu alimente și îndestularea publică a Bucureștiului.

În 1798, noul domn, Constantin Hangherli, reorganizează departamentul Epitropiei și implicit Cutia Milelor. Scopul, veniturile și modul de funcționare al acesteia din urmă sunt prezentate în hrisovul său din ianuarie 1798.⁶⁵ Alături de obligația de a păzi legea și aplicarea ei ori de a administra corect și eficient țara („ținerea bunei orânduiei”), printre îndatoririle domnului apar și preocupările acestuia

„pentru mângâierea și ajutorul celor ce curgere vremii, ori din naștere sau după naștere, i-au gonit și i-au dus în starea unei mari sărăcii <...> că toți cei ce au hotărât a lăcui în politie și mai ales cei mari și sprijinitori norodului, trebuie a socoti aceasta ca o lege din fire nepovățuită de la altul și ca o datorie obștească și fără tăgăduire”.

Veniturile instituției erau foarte variate, implicând, cel puțin teoretic, societatea în ansamblul său: bani de la vistierie (bugetul public al țării) sau din caseta domnului: taxe pe arendarea oieritului, dijmăritului, vinăriciului, vămilor și ocnelor, de la preoți, episcopi și mitropolit, taxe pe căftăniri și pe cumpărarea isprăvnicilor, impuneri pe lefurile boierilor judecători (la București și Craiova), impuneri asupra negustorilor, asupra breslelor lemnarilor și zidarilor, asupra tranzacțiilor de vânzare-cumpărare, asupra vânzării tutunului. Alte categorii de venituri, nemenționate în acest hrisov, dar întâlnite în multe alte acte proveneau din averea celor morți fără moștenitori, părți (o treime) din averea celor morți fără copii, amenzi pentru fapte ce contraveneau moralei publice a timpului (desfrâu,

divorțuri, răpiri de fete), taxe pe cununii, amenzi pentru vitele de pripas.

Revenind la hrisovul lui Hangherli, puteau solicita ajutorul Cutiei

„săraci vrednici de milă lipsiți și ori vreun obraz deosebit ori mai proști necunoscuți ori vreo fată sărmană de măritat”.

Orice ajutor era aprobat prin anafora domnească. Impresia pe care o dă parcurgerea unui mare număr de astfel de anaforale e aceea că beneficiarii Cutiei erau în primul rând foștii slujbași domnești bătrâni sau bolnavi, văduvele și copiii lor, urmează apoi oameni săraci, văduve sau orfani de prin mahalele bucureștene sau, uneori, chiar din țară, miluiți cu sume variabile (5-20 taleri), în funcție probabil de starea lor socială, fie lunar, fie cu anumite prilejuri, dintre care cel mai frecvent e măritișul unei fete. Atunci când mila nu e justificată de ani de muncă în slujba domniei sau a țării, ea poate fi justificată de apartenența socială: un anume Vasile Pârâianu, postelnicul din sud Gorj,

„este vrednic de ajutor, fiind fecior de boier pământean, el și soția sa foarte scăpătați cu casă grea și cu fete de vârstă”,

primind 150 taleri pentru căsătoria unei fiice a lui.⁶⁶ În afară de aceste mili, Cutia își plătea funcționarii proprii și doctorii poliției. Deficitul bugetar permanent al Cutiei se răsfrângea întotdeauna mai întâi asupra pensionarilor săi, primii sacrificați atunci când instituția nu avea banii necesari acoperirii tuturor cheltuielilor. În astfel de cazuri, întâi se plăteau lefurile celor „care slujesc în adevăr” (doctori, dascăli, cișmegii etc.), căci

„leafa ce se dă săracilor nu are asemănare cu leafa inginerului, fiindcă aceea este milă, iar a inginerului este simbrie”.⁶⁷

Un model despre ceea ce ar fi trebuit să fie susținerea socială practică de Cutie este bugetul de venituri și cheltuieli pe 1815.⁶⁸ Lefurile săracilor reprezintă de două ori suma lefurilor angajaților Epitropiei și de două ori și jumătate suma lefurilor doctorilor și chirurgilor poliției. Cei 164 de beneficiari sunt în mare majoritate văduve, din care 53% rude ale unor slujbași domnești (soții, fiice, surori). Nouă beneficiari sunt indicați ca infirmi. Procentual din totalul sumelor alocate, milele între 5-25 taleri reprezintă 78,9%, iar cele între 30-45 aproape 11%. Fiind întocmită pe un an, lista nu mai putea primi alți lefași până la sfârșitul acestuia. Era interzis să se împartă *lefi* săracilor

„prin orice alte deosebite mâni, nici de către sfânta Mitropolie, precum obicinuia de opea din banii sferurilor și împărția la osebiți lefași, nici de către mumbașirii ce să orânduiesc cu împlinirea iraturilor, să nu să împărștie de către nimeni banii, ci toată suma iraturilor să se adune la epitropie să se împărțească lefi după îndreptarea catastihului ce s-a făcut”.

În plus, boierii epitropi arătau domnului că

„neajungându-se iraturile s-au scos din catastih și unele cucoane ce aveau leafă de la Cutia Milosteniei pentru care rămâne la Înălțimea Ta ca să hotărască de unde să li se dea ceea ce se va socoti pentru mângâierea stării dumnealor”.

La 1823,⁶⁹ Cutia avea deja 557 de beneficiari, în cea mai mare majoritate văduve ale unor slujbași sau dregători domnești (cu diferite ranguri). *Catagrafia de lefile ce se dau de la Cutie la obraze scăpătate*, întocmită la 1 iulie 1823, este un buget lunar în care sunt menționate toate cheltuielile departamentului din care Cutia făcea parte: 7835 de taleri la *milași lefași*, 2750 de taleri *mile și lefași cei după osebită foaie* (nu apar în catagrafie),

1080 de taleri *dohtorii politiei*, 3077 de taleri *tagma epitropiei*, 442 de taleri *cișmelile* și 700 de taleri *orfanotrofia*. Milele împărțite celor 557 de lefași cuprinși în document au valori de cinci taleri (41,29%), zece taleri (24,95%), 15 taleri (62 cazuri), 20 de taleri (63), 25 de taleri (10), 30 de taleri (19), 40 de taleri (zece), 50 de taleri (șapte), 70 de taleri (trei), 80 de taleri (două), 100 de taleri (șapte), 150 și 250 de taleri (câte un caz din fiecare). În întreaga listă a beneficiarilor Cutiei există numai 35 de bărbați, 12 bolnavi și bătrâni săraci (bărbați și femei), iar de câteva ori (aprox. 12) sunt menționați copii sau fete.

O Cutie a Milelor, similară celei muntene, funcționa și în Moldova. În 1794, Mihai Suțu îi hotăra veniturile,⁷⁰ iar în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, Alexandru Ipsilanti o reorganiza după exemplul celei muntene. Cutia Milelor, devenită Casa Milelor, va continua să funcționeze după 1831 în cadrele stabilite de Regulamentele Organice.

Despre cum era privită această instituție, cel puțin de către bucureștenii, chemați de domn și de mitropolit să contribuie, prin intermediul cutiilor de milostenie instalate în biserici, la adunarea sumelor de bani pentru cei scăpătați, stă mărturie *Scrisoarea Mitropolitului către toți creștinii din București, să dea milostenie*,⁷¹ din 7 iulie 1793. Așezate prin biserici încă din anul precedent, cutiile nu numai că se dovediseră ineficiente, dar stârniseră și *cuvinte împotriva*,

„din care văzut iaste că nici o căldură de dragoste spre cei de o credință lipsiți creștini nu arată lăcuiitorii pământului nostru. Și săracii creștini pe care Hristos îi numește frați să piară de foame și de frig înaintea ochilor lor și să nu-i ajute. Și nu socotesc că Dumnezeu pentru aceasta au lăsat săracii și bogații în lume <...>. Și bogații prin facerea de bine către dâșii să câștige împărăția ceriurilor”.

Epistola mitropolitană se constituie într-o apologie a gestului caritabil adresat scăpătatului, nu cerșetorului din stradă :

„dar va zice cinevași că-și face milostenia sa către cerșătorii ce umblă pe uliță și prin biserici. Bună iaste și aceasta, dar nu iaste primită ca aceia ce să dă la obraze ce au avut chiverniseală și mai pe urmă au scăpătat. Că cerșătorii fără sfială umblă și cer și de nu ia de la unul, ia de la altul și nu moare de foame și unii dintr-înșii ce au năravuri rele mai de folos iaste când nu-i miluiește cinevași. Iar aceia fiind obraze de cinste și femei și fete mari și cu alte întâmplătoare pricini care nu pot a umbla să ceară de față și pentru unii ca aceștia și alții ce au căzut din întâmplarea vremii în năprăsnicie și în robie și în stingere desăvârșit din starea lor cea dintâi, însutit iaste mai primit milostenia”.

Cu siguranță că nu

„din tembelie și din rău nărav, mulți se lasă pre sine la periciune și la un halu de milostenie, care numai în ajutorul Cutiei nădăjduiesc hrana și chiverniseala lor”.⁷²

Într-o perioadă atât de agitată cum a fost secolul al XVIII-lea, societatea românească era probabil scena unei destul de importante redistribuiri a averilor, dublată de consecințe în ordinea ierarhiilor sociale.

Preocupările domniei pentru salvarea, atunci când încă se mai poate sau pentru ameliorarea măcar, a stării financiare a deținătorilor de ranguri boierești, este evidentă. De bunăvoința domnească au putut beneficia, în egală măsură, indivizi scăpătați din categoriile negustorilor, soldaților sau micilor slujbași domnești. În aceste din urmă cazuri, cele mai afectate de sărăcie par să fi fost văduvele, care nu se pot întreține singure după dispariția soțului. Ceea ce pare comun tuturor acestor

oameni, este imposibilitatea de a-și clama în public sărăcia. În plus, susținerea lor este susceptibilă, teoretic cel puțin, să asigure stabilitate domniei, pentru că în mediul urban, acolo unde se afla scaunul domniei și unde liniștea socială era vitală, ei reprezentau supusul prin excelență. În ceea ce-i privește pe reprezentanții sărăciți ai boierimii de rang superior, acolo solidaritatea de clasă și de castă este indiscutabilă. Care va fi fost eficiența politicii domnești, rămâne de văzut. Studii aprofundate asupra componenței nobilimii și burgheziei române ar putea stabili proporția de oameni noi în sânul fiecărei categorii. Copierea modelului nobiliar face însă extrem de dificilă această întreprindere.

În ceea ce ne privește, scopul pe care ni l-am propus este de a identifica modurile în care domnia, în primul rând, reacționează în fața diferitelor tipuri de sărăcie. Construirea acestui studiu preponderent pe documente ale cancelariei domnești, nu permite decât sugestii despre eficacitatea acestora. Ca o supoziție doar, putem bănuși că, supusă presiunii permanente a deficitului financiar și a surplusului de solicitanți, Cutia Milelor, ca și celelalte așezăminte de binefacere din perioada abordată, nu a putut produce decât ajutoare punctuale lipsite de urmări spectaculoase la nivel global.

Un alt beneficiar prin excelență al operei caritabile și de asistență este copilul sărac abandonat sau orfan. Instituția specializată în acordarea acestui gen de asistență datează tot de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Gestionarea averii copiilor proveniți din medii mai înstărite și continuând să aibă rude apropiate se făcea sub supravegherea boierilor epitropi ai Cutiei sau a Mitropolitului și cu respectarea dispozițiilor legale referitoare la tutelă; copiii abandonați cădeau în sarcina Orfanotrofiei. Anaforaua mitropolitului către Al. Ipsilanti, din 1 noiembrie 1796 amintea că

„În domnia Măriei Tale dintâi s-au orânduit a fi orfanotrofie <m-rea Tuturor Sfinților din București, ctitoria mitropolitului Antim Ivireanul> și aceasta iarăși s-au urmat numai cât ai stat domnia ta în domnie, iar după aceea din schimbarea adesea a egumenilor pământeni, au ajuns nu numai la datorie de nu se putea plăti ci și la dărăpănare”.⁷³

Aceasta este, cel puțin până în prezent, singura știre de care avem cunoștință despre o posibilă funcționare a Orfanotrofiei în prima domnie a lui Al. Ipsilanti. Primul act clar și detaliat rămâne însă hrisovul Orfanotrofiei din orașul București, din 29 mai 1798, de la Constantin Hangherli.⁷⁴ Justificarea eforturilor domnului rămâne precumpănitor religioasă, fără a lipsi însă aluziile la dreapta și buna guvernare. Noua instituție urma să fie finanțată din banii mănăstirilor, din venituri produse de prăvăliile ce urmau să se construiască pe niște terenuri ale mănăstirii Mihai Vodă și dintr-o mică taxă anuală pe prăvăliile vânzătorilor de bragă. Instituția era concepută pentru adăpostirea a 80 de copii (de preferință 40 de fete, 40 de băieți), primea numai copii până la șase-șapte ani și numai

„din cei ce sunt sărmani cu adevărat fără de nici o moștenire de la tatăl lor și desăvârșit săraci fără nici o rudenie vrednică și putiincioasă a-i ocroti și a-i tutori dupe datorie și după fireștile legi”.

Copii sub un an erau încredințați la doici, în afara așezământului, dar aflate sub supravegherea iconomului acestuia, iar mai mari de șapte ani erau plasați în ucenicie la diferite meșteșuguri. Copii căpătau o instrucție sumară, iar după 10-12 ani erau dați la meșteșuguri, la Curtea domnească sau oricui dorea să ia un copil de suflet. Fetele erau măritate de la Cutie sau din veniturile Orfanotrofiei. Ce se va fi întâmplat

efectiv cu orfanotrofia din București, nu putem spune. Probabil însă că, într-o formă sau alta, ea a funcționat, de vreme ce, la 1808, Divanul slobozea „de sub închinăciune și de sub supunerea orfanotrofiei” mănăstirea Strehaia,⁷⁵ pentru ca, în 1813, Ioan Gheorghe Caragea să revină la preluarea veniturilor ei pe seama Cutiei Obștirilor, pentru Orfanotrofie.⁷⁶ O instituție similară intenționa să înființeze în Moldova, în anul 1804, Alexandru Constantin Moruzi.⁷⁷

Între milă, filantropie sau pur și simplu, eficacitatea guvernării, preocupările domnilor pentru copiii orfani și săraci par a se înscrie în aceeași strategie a menținerii echilibrului social și a prezervării liniștii publice, care guvernează funcționarea Cutiei Milelor, a epitropiei evgheniților și îndepărtarea, brutală chiar, a cerșetorului din spațiul public. Instrucția școlară apare ca mijloc de a scăpa de sărăcie. Dar ea îi privește, în primul rând, pe reprezentanții sărăciți ai grupurilor privilegiate și, eventual, pe reprezentanții tipici ai populației orășenești (meșteșugari și negustori). Alături de acordarea de mici privilegii și subvenții bănești sau de instituirea tutelei asupra fiilor de boieri risipitori, ea poate deveni o armă în arsenalul necesar menținerii stabilității sociale. Mai puțini săraci, mai mult echilibru. Lecția este veche și constituie fundamentul oricărui tip de asistență acordată săracilor în timpurile moderne. În aceeași logică se înscriu și preocupările pentru apărarea averilor minorilor orfani. Țesătura de interdicții care lovește întrăinarea averilor „nemișcătoare” apără, în egală măsură, apartenența la un grup social. Pământul, casa, țiganii au o semnificație economică și una socială. A le administra sub stricta supraveghere a domniei înseamnă a prezerva șansa orfanului de a atinge maturitatea în interiorul grupului social de origine; înseamnă, în același timp, a păstra societatea în tipare deja validate de timp, a o scuti de convulsii și reasezări sociale și, inevitabil, politice. Nu putem să nu remarcăm că și

în acest caz, ca și în acela al cerșetorilor și scăpătaților, instituțiile relativ eficiente, măcar, sunt cele care se referă la sărăciei din grupuri sociale cu un rol altminteri bine stabilit în economia funcționării statului (Cutia Milelor și tutela orfanilor cu moștenire sau cu origine socială cel puțin onorabilă). Ei sunt utili societății. Cerșetorul, nu.

Primul act legislativ care va încerca să organizeze de o manieră unitară și pe baze legale asistența acordată săracilor precum și normele de păzire a sănătății publice va fi Regulamentul Organic (1831-1832). Spitalele, școlile publice și casele făcătoare de bine și de folos obșteascădeau, conform Regulamentului Organic al Valahiei, în sarcina Ministrului Trebilor din Lăuntru, dar încă din 1831 ele au fost transferate Logofetei Trebilor Bisericești.⁷⁸ În Moldova, în schimb, ele alcătuiesc subiectul anexei D¹, *Despre casele obștești*⁷⁹ Cele opt case de faciri de bine sau de folosință obștească, Casa Milelor, a copiilor aflați, a spitalului Sfântul Spiridon, a doctorilor, a școlii publice de la Trei Ierarhi și a seminarului de la Socola, a apelor și a podurilor din Iași erau puse sub supravegherea unui Comitet Central, alcătuit din epitropiile deja în ființă, care vor continua să administreze fiecare casă deosebit, dar în acord cu toate celelalte. Bugetele caselor erau supuse aprobării Obșteștii Obicinuite Adunări, iar veniturile acestora proveneau din administrarea (scoasă la licitație) a averilor lor nemișcătoare și din bani de la bugetul statului. Casa Milelor era destinată ajutorului *familiilor scăpătate*, pensiile (sau milele, legea folosește ambii termeni) aveau valori cuprinse între 15 și 40 de lei lunar și se acordau

„după starea trebuințelor jăluitoariului, luând însă în băgare de seamă starea ce au putut avea în soțietate mai înnaite”,⁸⁰

iar venitul casei era hotărât la 100000 lei pe an. Obținerea unei mile era condiționată de producerea unei dovezi *despre starea de lipsire* a solicitantului, dovadă eliberată de preotul paroh și semnată de unul dintre enoriașii mai însemnați.

„Persoanele necăsătorite și fără numeroasă familie, iarăș având toate puterile morale și fizicești, nu vor avea drit nici la o milă de vor avea și dovezi de a lor lipsă, osăbit de persoanele acele care după starea lor nu le e cu puțință a se micșura până la giosime aceia de a cere din casă în casă milă și pe care comitetul le va socoti vrednice de osebire”.⁸¹

Orice schimbare a stării materiale sau civile (căsătoria, în cazul fetelor sau al văduvelor) atrăgea pierderea milei respective. Veniturile Casei Mililor erau considerate cheltuieli ale statului și înscrise ca atare în bugetul acestuia; capitolul destinat *cheltuielilor statului* prevede acel buget de 100000 lei anual pentru

„agiutorul familiilor sărace, a cerșătorilor și neputincioșilor ce nu să vor mai îngădui pe uliță”.⁸²

Interdicția privind cerșetoria și vagabondajul reapare în secțiunea referitoare la *orașăneasca poliție*,

„aceștie (sărăcii și cerșetorii, n.n.) nu se vor mai îngădui pe uliță, iar acei nesupuși dovedindu-se de vagabonzi, se vor îndatora de către agie a se supune la o breaslă folositoare ce ș'ar alege”.⁸³

Aceleași cheltuieli sociale apar și în bugetul Valahiei: seminariile din București și Craiova, școlile publice din București și din celelalte orașe, pensii pentru văduvele ale căror bărbați avuseseră un rang oarecare sau pentru *văduve și alte*

obrazе, cum se obișnuise și în trecut, *mili* ce se împart la săraci în zile mari ale anului, după un obicei întotdeauna păzit, *cheltuiala tuturor cerșătorilor carii să vor așăza la un loc*, Orfanotrofia din București, bani pentru trei spitale (unul în București, unul în Craiova și altul într-un al treilea oraș ce se va hotărâ ulterior).⁸⁴ Ediția din 1847, menține o anumită contribuție a statului la aceste cheltuieli, dar precizează că restul banilor necesari se vor plăti din Casa Centrală a Mitropoliei.⁸⁵ Încercarea de a asocia biserica finanțării operei de binefacere nu fusese străină nici ediției din 1831 a *Regulamentului Valahiei*, care prevedea că

„Mitropolia, episcopiile, toate mănăstirile închinatе la cele străine sau neînchinatе, vor contribui la cheltuielile statului pentru așăzări publice și pentru faceri de bine <...> precum se va hotărâ”

(cu excepția Colței și a Pantelimonului ale căror venituri fuseseră deja destinate de ctitori pentru întreținerea respectivelor spitale).⁸⁶

Prevederile *Regulamentului Organic al Moldovei* privind copiii abandonăți, Spitalul Sfântul Spiridon și școlile publice se referă în principal la modul de organizare al acestor instituții. Important de reținut ni s-a părut faptul că epitropia orfanilor se îngrijea de aceștia până la vârsta de 10 ani,

„unde vor putea fi în stare de a-și câștiga mijloacele viețuirii”,

după care epitropia

„se va îngriji a așăza pe fieștecare cu chipul cuviincios feliului său, în casă unde să poată dobândi o stare sigură și spre a putea trăi cu cinste”.⁸⁷

Spitalul Sfântul Spiridon, finanțat din venituri proprii, începe să se apropie, ca destinație și organizare, de instituția medicală omonimă modernă,⁸⁸ iar învățământul public, supus unor viitoare reglementări speciale, era orientat către întrebuițarea științelor „la măestiile și meseriile cele mai folositoare în țară”.⁸⁹ Ambele legiuri înființau, de asemenea, școli pentru fetele sărace și orfane.⁹⁰

Regulamentele Organice dădeau statut legal scutirilor fiscale de care, cutumiar sau prin acte domnești cu relevanță individuală, se bucuraseră văduvele sărace, infirmii, bătrânii⁹¹ și hotărau înființarea unor rezerve publice de hrană, pentru ajutorarea populației în caz de calamitate.⁹² Pentru cei care slujiseră un mare număr de ani statul și pentru cei ce se îmbolnăviseră sau pentru văduvele și copiii celor care muriseră în slujba țării, Regulamentele instituiau sistemul de pensii.⁹³

În ceea ce privește cele trei spitale bucureștene, Colțea, Pantelimonul și Filantropia, tutelate (din 2 aprilie 1832) de Eforia Spitalelor, dar administrate separat conform actelor lor fondatoare, ele au funcționat astfel până la 1847. În acest an, Gheorghe Bibescu desființea administrațiile separate ale primelor trei fundații, punea sub controlul Eforiei toate spitalele din țară și îi dădea acesteia o organizare cu caracter de instituție de stat, în care domnul aproba bugetul, iar cheltuielile erau supuse aceluiași control ca și cheltuielile statului. Abia prin legea din 16 octombrie 1864, Eforia (devenită Eforia Spitalelor Civile) se constituie cu un patrimoniu distinct de patrimoniul statului, cu caracter de instituție de utilitate publică. Bugetul său era supus votului Adunării Deputaților, ca și bugetul statului, iar administrarea bunurilor sale se făcea după normele de administrare ale bunurilor statului, cu aplicarea legii contabilității publice sub controlul Curții de Conturi.⁹⁴

Primele legi specifice privind asistența socială și sănătatea publică datează din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Legea sanitară din 1874 se caracterizează prin consacrarea tuturor principiilor stabilite de *Regulamentul Organic*, Ministerul de Interne continuând să fie autoritatea superioară a întregii organizări sanitare a țării⁹⁵. *Legea de reorganizare a comunelor urbane* din 1894 fixa obligația comunelor și județelor de a se ocupa de copiii găsiți, de infirmi, de alienați, de a înființa azile de noapte și ospătării comunale pentru cei fără lucru.⁹⁶ Organizarea coerentă și științifică a asistenței începe însă din 1920, odată cu crearea Ministerului Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale, care va prelua din 1930 și activitățile legate de asigurarea sănătății publice.

În afara instituțiilor pregnant legate de stat (și de domnie) pe care le-am prezentat până aici, pe parcursul secolului al XIX-lea au apărut și au funcționat așezăminte de binefacere rezultate din inițiativa privată. Cele mai importante, în această ordine, ni se par așezămintele brâncovenesti. Nu putem să nu amintim aici, fie și în trecut, Azilul Elena Doamna, născut din inițiativa doctorului Carol Davilla, plasat sub înaltul protectorat al Doamnei Elena și administrat de Eforia Spitalelor Civile, iar din 1881 de Ministerul Instrucțiunii. Trebuie, de asemenea, să spunem că și biserica și-a continuat, evident, opera de binefacere care, o dată cu laicizarea instituțiilor statului, și-a conturat și urmat propriul drum.

Résumé

Notre intervention se propose une courte présentation, d'une perspective historique, de quelques aspects concernant la présence des pauvres dans la société roumaine au XVIIIe siècle et au début du XIXe siècle (jusqu'à la promulgation des Règlements Organiques).

Ce découpage chronologique a été suggéré par le fait que le XVIIIe siècle roumain voit apparaître les premières initiatives, relativement cohérentes d'organisation institutionnelle d'assistance de la pauvreté. La création des premiers établissements d'assistance (les hôpitaux pour les malades pauvres, la Caisse des Aumônes, l'orphelinat) est contemporaine avec les tentatives d'interdire la mendicité et le vagabondage, au nom du principe moderne de l'obligation du travail pour toute personne apte de l'intérieur d'une communauté.

Tout au long du XVIIIe siècle et au début du suivant, la société roumaine semble assiégée. Au cataclysmes naturels s'ajoutent les désordres politiques et économiques (résultats surtout du statut politique des Pays Roumains) et tout cela a de graves conséquences sur la vie quotidienne. La chaîne de conjonctures défavorables produit des phénomènes d'appauvrissement massif.

Dans ces conditions, la pauvreté est endémique et presque volontairement assumée. Les tentatives d'y trouver de divers remèdes, en fonction du niveau social où se manifeste la pauvreté, ne manquent pas, mais elles sont timides et sans résultats spectaculaires. En plus, l'assistance relativement organisée de la pauvreté est essentiellement un fait de vie urbaine, qui n'a pas un impact social efficace dans une société par excellence rurale, comme l'était à l'époque la société roumaine. A la campagne la pauvreté semble affichée avec

obstination, comme une barrière de protection, fait qui est remarqué par tous les observateurs des réalités roumaines, qu'ils soient autochtones ou étrangers.

Dans les Pays Roumains le pauvre est aidé par l'aumône, en vertu de la symbolique chrétienne sotérique du geste charitable. Mais le contrat salut et miséricorde, conclu par la médiation des prières, offre plus de crédibilité dans l'espace roumain, lorsqu'il implique l'institution spécialisée dans la relation avec la divinité. Ainsi l'Eglise devient l'intercesseur privilégié.

Les aumônes princières, étant la version laïque des aumônes ecclésiastiques, traditionnelles comme celles-ci, représentent l'une des premières formes d'institutionnalisation de l'assistance laïque. Dès le milieu du XVIIIe siècle, les Lumières insistent sur l'obligativité de l'autorité publique de s'occuper de l'assistance. Même si les princes régnants des Pays Roumains ont été influencés par les Lumières occidentales, les motivations traditionnelles du geste charitable-philantropique perdurent et sont encore puissantes. Tout au long du XVIIIe siècle et au début du siècle suivant, le souci pour le pauvre (du point de vue des princes) ne signifie pas le souci pour le pauvre populaire. Le geste d'assistance ordonné et organisé ne concerne pas la pauvreté dans son ensemble. Il suit de près la hiérarchie sociale, le grand favori dans la course pour obtenir une aide matérielle étant le représentant appauvri de certaines catégories, d'habitude aisées, qui n'étale pas publiquement sa pauvreté. Comme justification, l'attention accordée au pauvre reste, avec prépondérance, dans la sphère du sentiment religieux. Sauf que la religiosité du prince (fondateur réel ou associé de tous les établissements charitables et initiateur de toutes les institutions de bienfaisance inventoriées dans notre essai) a des valences politiques importantes. L'aumône qui ne circonscrit

pas seulement le sentiment charitable, mais aussi le geste de l'aumône (de la participation effective), a un contenu politique remarquable. Au niveau princier, « l'aumône est un élément qui renforce la solidarité sociale, mettant en évidence le souci envers les sujets de la part de celui qui détient le pouvoir » (Al. Duțu).

Les agglomérations de mendiants pauvres, *calici*, dans le langage de l'époque, qui sont organisés ou non en corporations, apparaissent dans les documents à partir du XVIIe siècle. Ils sont attestés à Jassy, à Roman, à Câmpulung Muscel, à Bucarest.

Depuis la seconde moitié du XVIIIe siècle la foule de plus en plus impressionnante de mendiants, si l'on croit les sources, intéresse le pouvoir presque exclusivement du point de vue de l'assainissement de l'espace public. A partir de 1780, nombreux (parce que, probablement, assez inefficace) arrêts princiers interdisent aux mendiants valides de demander l'aumône dans des lieux publics. La police (*agia*) est chargée de rassembler tous les mendiants de Bucarest et de les enquêter tour a tour; ceux qui étaient vraiment incapables de travailler avaient la permission de continuer de mendier, les autres étaient conseillés d'essayer de faire quelques travaux convenant a leur handicap, et ceux qui simulaient l'invalidité étaient menacés avec la raclée.

A coté de la raison plus ancienne et pieuse d'assurer la tranquillité de l'Eglise, s'ajoute, de façon de plus en plus pragmatique, la raison concernant le souci du maintien de la légalité dans l'espace public et politique, ou la simple présence des mendiants commence a être traitée comme une *catahrisis* (transgression de la loi).

Une partie très petite de ces pauvres deviennent les bénéficiaires des institutions spécialisées pour leur assistance, les hôpitaux pour les malades pauvres (qui a l'époque en fait

étaient des asiles). Les plus significatifs établissements de ces genres appartiennent au XVIIIe siècle : 1695/1714 – Colțea, 1735 – Pantelimon, 1757 – Sfântul Spiridon, 1814/1815 – Filantropia. A l'exception de celui dernier, qui est plus proche de ce que nous appelons aujourd'hui un hôpital, les trois autres établissements ont toute une série de caractéristiques communes. En premier lieu ils sont de grands complexes monastiques, où l'assistance du pauvre garde encore sa valeur spirituelle (forme de dévotion), à côté du jeûne, de l'abstinence et de la prière. En dehors de loger et de nourrir les malades pauvres, Colțea, Pantelimonul et Spiridonia entretenaient aussi les écoles pour les enfants démunis, donnaient des aumônes à des individus ruinés, provenant des rangs des petits ou moyens boyards, ou même les héritiers ruinés des fondateurs ; ils aidaient aussi chaque année, un certain nombre de filles à se marier, contribuaient au rançon des prisonniers ou payaient la taxe d'ordination pour quelques prêtres pauvres.

Dans le dernier quart du XVIIIe siècle on organise en Valachie et Moldavie les institutions appelées *Cuția Milelor* (Cassette des Aumônes) et *Orfanotrofia* (l'Orphelinat). Les revenus de la Cassette étaient très variés et impliquaient, au moins théoriquement, la société dans son ensemble. Les bénéficiaires étaient en premier lieu les anciens employés de l'administration princière, vieux ou malades, les veuves et leurs enfants ; venaient ensuite les gens pauvres, les veuves ou les orphelins des faubourgs bucarestois, et parfois, même du reste du pays, qui recevaient des sommes variables, probablement en fonction de leur état social, chaque mois ou pour certaines occasions (dot la plus fréquente le mariage d'une fille).

Un autre bénéficiaire par excellence de l'œuvre charitable est l'enfant pauvre abandonné ou orphelin. La gestion de la fortune des enfants provenant des milieux plus aisés mais qui

avaient encore des parents proches était faite sous la surveillance des boyards tuteurs de la Caisse des Aumônes ou du Métropolitain, et en respectant les dispositions légales quant à la tutelle ; les enfants abandonnés étaient dans la charge de *Orfanotrofia* (créée probablement vers 1796-1798). L'institution recevait seulement les enfants ayant moins de six ou sept ans, totalement dépourvus de parents proches et d'héritage. Les enfants qui avaient moins d'un an étaient confiés aux nonnes, sous la surveillance de *Orfanotrofia*, et ceux ayant plus de sept ans étaient placés comme apprentis dans différents métiers.

Le Règlement Organique a été le premier acte législatif qui a essayé d'organiser d'une manière unitaire et sur des fondements légaux l'assistance accordée aux pauvres tout comme les normes de défense de la santé publique. Les premières lois spécifiques concernant l'assistance et la santé datent de la seconde moitié du XIXe siècle, mais leur organisation cohérente et scientifique commence seulement en 1920, avec la création du Ministère du Travail, de la Santé et de la Protection Sociale.

NOTES

- ¹ Daniel Barbu, *Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în societatea românească a secolului al XVIII-lea*, Ed. Antet, București, 1996, p. 17.
- ² Calculele au fost făcute după datele oferite de Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, Ed. Silex, București, 1993.
- ³ Mircea Popa, *La circulation monétaire et l'évolution des prix en Valachie (1774 – 1831)*, București, 1978, pp. 21-22.
- ⁴ Ibidem, p. 25.
- ⁵ Luca I, 52-53, ediția utilizată: *Biblia sau Sfânta Scriptură, Vechiul și Noul Testament*, Gute Botschaft Verlag, Dillenburg, 1990.
- ⁶ Luca XII, 33-34.
- ⁷ Matei XXV, 34-40
- ⁸ A doua epistolă către Corinteni VIII, 9.
- ⁹ Michel Mollat, *Les Pauvres au Moyen Age. Etudes sociales*, Ed. Hachette, Paris, 1978, pp. 33-34.
- ¹⁰ Philippe Sassier, *Du bon usage des pauvres. Histoire d'un thème politique (XVI-e – XX-e siècles)*, Fayard, 1990, p. 27.
- ¹¹ Ibidem, p. 31.
- ¹² Amintim spre exemplificare mss. 3344, f. 85v.-86v. B.A.R. (miscelaneu 1778-1791), care cuprinde *Pentru milostenie. Că cel ce dă milostenie săracilor lui Hristos dă și de 100 de ori va lua.*
- ¹³ Bronislaw Geremek, *La Potence ou la pitié. L'Europe et les pauvres du Moyen Age à nos jours*, Paris, 1987, pp. 65-66.
- ¹⁴ V.A.Urechia, *Istoria Românilor*, tom IV, Bucuresti, 1892, p. 226.
- ¹⁵ P.P. Panaitescu, V. Costachel, A. Cazacu, *Viata feudala în Țara Românească și Moldova (sec. XV – XVIII)*, București, 1957, p. 516.
- ¹⁶ V.A.Urechia, *Istoria ...*, tom II, București, 1892, pp. 54-56.
- ¹⁷ Idem, tom VI, București, 1893, p. 201.
- ¹⁸ Ibidem, p. 198.
- ¹⁹ Idem, tom VII, București, 1895, p. 377.
- ²⁰ Alexandru Dutu, „Mila și filosofia socială”, în *Dilema*, anul III, nr.108, 3-9 februarie 1995, p. 6.
- ²¹ Catherine Duprat, *Le Temps des Philantropes*, Ed. C.T.H.S., Paris, 1993, p. 309.
- ²² Philippe Sassier, op. cit., p. 177.
- ²³ Diderot, *Essai sur les règnes de Claude et de Néron (1778-1782)*, apud Catherine Duprat, op. cit., p. XVIII.

- ²⁴ Ibidem, p. XIX.
- ²⁵ P. Zepos, „The ‘Box of Charity’ of the Rules of the Danubian Countries”, în *Neo-Hellenica*, IV, 1981, pp. 55 – 67.
- ²⁶ Hrisov publicat de Gheorghe Bratianu, „Două veacuri de la reforma lui Constantin Mavrocordat”, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria III, tom XXIX, extras, pp. 43-44.
- ²⁷ Despre conturarea și semnificațiile unei politici sociale a principilor fanarioți vezi Pan. J. Zepos, „La Politique sociale des princes phanariotes”, în *Balkan Studies*, tom 11, n^o1, Thessaloniki, 1970, pp. 81-90.
- ²⁸ V.A. Urechia, *Istoria ...*, tom VI, pp. 725–735, doc. din 1 iulie 1796.
- ²⁹ Al. DuȚu, *Milă și filosofie socială*, p. 6.
- ³⁰ Idem, „Tradiția în gândirea politică românească”, în *Polis*, vol. 3, nr. 3-4, 1996, p. 89.
- ³¹ B.A.R., ms. rom. 128 publicat de Gheorghe Ghibănescu, „Bresla mișeilor și locul «calicilor» din Iași, în *Ion Neculce*, Buletinul Muzeului Municipal Iași, fasc. IV, 1924, pp. 80-111.
- ³² B.A.R., mss. rom. 965, f. 31r-32r.
- ³³ Arhivele Naționale Istorice Centrale, București, (în continuare A.N.I.C. – B.) fond „Documente Istorice”, mss. 65-233, respectiv 65-232.
- ³⁴ *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, vol. IV, 1633-1639, București, 1981, doc. 1514 bis, p. 654-655.
- ³⁵ Doc. din 15 noiembrie 1621 publicat de Nicolae Vătămanu în *De la începuturile medicinei românești*, Ed. Științifică, București, 1966, p. 46.
- ³⁶ A.N.I.C. – B., fond „Diplomatice”, mss. 29.
- ³⁷ Paul Cernovodeanu, Nicolae Vătămanu, „Considerații asupra calicilor bucureșteni în veacurile al 17-lea și al 18-lea. Câteva identificări topografice legate de așezările lor”, în *Materiale de istorie și muzeografie*, Muzeul de Istorie București, 1965, nr. 8, pp. 25-43.
- ³⁸ Pompei Samarian, *O veche monografie sanitară a Munteniei: „Topografia Țării Românești”, de dr. Constantin Caracaș (1800-1828)*, București, 1937, p. 125.
- ³⁹ Ph. Sassier, op. cit., p. 106-107.
- ⁴⁰ Pompei Samarian, *O veche monografie ...*, p. 125.
- ⁴¹ Mihail Fotino, *Nomikon Proheiron ...*, ed. Pan. I. Zepos, Atena, 1959, p. 173.
- ⁴² *Îndreptarea Legii (1652)*, Ed. Academiei, București, 1962, p. 443.

- ⁴³ A.N.I.C. –B., fond „Manuscrise”, mss. 8, f.276v.
- ⁴⁴ Ibidem, f. 370r.-371v.
- ⁴⁵ V.A. Urechia, *Istoria ...*, tom V, București, 1893, p. 46.
- ⁴⁶ *Acte judiciare din Țara Românească (1775-1781)*, ed. Gh. Cronț, Al. Constantinescu, A. Popescu, Th. Rădulescu, Ctin. Țegăneanu, București, Ed. Academiei, 1973, p. 1062.
- ⁴⁷ A.N.I.C. – B., fond „Manuscrise” mss. 20, f. 370r.-370v.
- ⁴⁸ V.A.Urechia, *Istoria ...*, tom VII, p. 144.
- ⁴⁹ Idem, tom XI, București, 1900, p. 426.
- ⁵⁰ *Carte românească de învățătură*, Ed. Academiei, București, 1961, p. 93.
- ⁵¹ *Îndreptarea legii*, p. 239.
- ⁵² Ibidem, p. 239, respectiv *Carte românească ...*, p. 93.
- ⁵³ Pentru actele fondatoare ale Colței și Pantelimonului, vezi Al. Galeșescu, *Eforia spitalelor civile din București*, București, 1899; pentru Sf. Spiridon vezi Ghe.Ghe. Năstase, Șt. Bârsan, Ghe. Băileanu, *Istoricul spitalului clinic orășenesc de adulți din Iași în cadrul evolutiv al fostelor așezăminte Sf. Spiridon*, Ed. Medicală, București, 1956; pentru Filantropia, vezi V.A. Urechia, *Istoria Românilor*, tom X-A, București, 1900, pp. 1030-1035.
- ⁵⁴ Al. Găleşescu, op. cit., p. 834.
- ⁵⁵ A.N.I.C. – B., fond „Documente Istorice”, 91-112, doc. din februarie 1777.
- ⁵⁶ V.A. Urechia, *Istoria ...*, tom VI, pp. 711-712., doc. din oct. 1793.
- ⁵⁷ Idem, tom XII, București, 1903, p. 347, doc. din sept 1819 care atestă funcționarea spitlului încă din secolul 18.
- ⁵⁸ Idem, tom IX, București, 1896, p. 612, referire la o hotărâre de divan din mai 1811.
- ⁵⁹ V.A. Urechia, *Documente inedite din domnia lui Alexandru Constantin Moruzi (1793-1796)*, București, 1895, pp. 713-714, doc. din februarie 1793.
- ⁶⁰ A.N.I.C. – B., fond „Documente Istorice”., 7-50, doc. din 7 ianuarie 1778.
- ⁶¹ V.A.Urechia, *Istoria ...*, tom III, București, 1892, p. 79, doc. din iunie 1786.
- ⁶² Idem, tom VI, p. 267, doc. din martie 1793.
- ⁶³ Idem, tom X-A, pp. 555-556, doc. din septembrie 1816.
- ⁶⁴ Idem, tom VII, pp. 59-64, doc. din octombrie 1797.
- ⁶⁵ Ibidem, pp. 473-478, doc. din ianuarie 1798.

Sărăcie și asistență socială în spațiul românesc (sec. XVIII-XX)

- ⁶⁶ Iden, tom VI, pp. 652-653, doc. din iunie 1793.
- ⁶⁷ Iden, tom X-A, p. 919, doc. din noiembrie 1815.
- ⁶⁸ Iden, tom X-B, pp. 271-178, doc. din ianuarie, martie, respectiv aprilie 1815.
- ⁶⁹ A.N.I.C. – B., fond „Mitropolia București”, pachet 397, mss. 1.
- ⁷⁰ Iden, fond „Documente Istorice”, mss. 64-200, doc. din fev. 1794.
- ⁷¹ Iden, fond „Manuscrise”, mss. 141, f. 10v.-11r.
- ⁷² V.A. Urechia, *Istoria ...*, tom V, p. 369.
- ⁷³ Iden, tom VII, p. 21.
- ⁷⁴ Ibidem, pp. 383-390.
- ⁷⁵ Iden, tom IX, pp. 342-343.
- ⁷⁶ Iden, tom X-A, p. 394.
- ⁷⁷ Theodor Codrescu, *Uricariu cuprinzătoriu de hrisoave, anaforale și alte acte din sută a XVIII și XIX*, vol. I, Tipografia Buciumul Român, 1871, pp. 317-320.
- ⁷⁸ *Regulamentele Organice ale Valahiei și Moldovei*, ed. Paul Negulescu, George Alexianu, București, 1944, p. 69.
- ⁷⁹ Ibidem, pp. 223-231.
- ⁸⁰ Ibidem, p. 225.
- ⁸¹ Ibidem, p. 226.
- ⁸² Ibidem, p. 190.
- ⁸³ Ibidem, p. 249.
- ⁸⁴ Ibidem, pp. 17-18.
- ⁸⁵ Ibidem, p. 18, nota 3.
- ⁸⁶ Ibidem, p. 33.
- ⁸⁷ Ibidem, p. 228.
- ⁸⁸ Ibidem, p. 230.
- ⁸⁹ Ibidem, p. 231.
- ⁹⁰ Ibidem, p. 129, respectiv 340.
- ⁹¹ Ibidem, p. 30, respectiv 194.
- ⁹² Ibidem, p. 77, respectiv 275.
- ⁹³ Ibidem, p. 17, respectiv 219.
- ⁹⁴ Al. Găleşescu, *Eforia Spitalelor Civile din București*, București, 1899, p. 11 și urm.
- ⁹⁵ *Enciclopedia României*, vol. I, Imprimeria Națională, București, 1938, p. 494.
- ⁹⁶ Ibidem, p. 522.